

УДК 94(474) «18/19» : 323.15 : 008(477)

В. В. Македон

Одеський державний університет внутрішніх справ

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТОВАРИСТВА ПРИБАЛТІЙСЬКИХ НАРОДІВ (ЛИТОВЦІВ, ЛАТИШІВ ТА ЕСТОНЦІВ) В ОДЕСІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД

Стаття присвячена дослідженню діяльності національно-культурних товариств прибалтійських народів у громадському та культурному житті Одеси на початку ХХ століття. Визначені етапи, напрямки діяльності (національна консолідація, взаємодопомога) та особовий склад цих об'єднань. Стаття ґрунтується на матеріалах документів з фондів Державного архіву Одеської області та преси

Ключові слова: Одеса, народи Прибалтики, національно-культурні об'єднання.

Статья посвящена исследованию деятельности национально-культурных обществ в общественной и культурной жизни Одессы в начале ХХ века. Определены этапы, направления деятельности (национальная консолидация, взаимопомощь) и персональный состав этих объединений. Статья основана на материалах документов из фондов Государственного архива Одесской области и прессы

Ключевые слова: Одесса, народы Прибалтики, национально-культурные объединения.

This article is devoted to studying the activities of national-cultural associations of the Baltic peoples in Odessa early XX centuries. The author identified stages, directions (national unity and mutual assistance) and membership of these associations. The article is based on documents from the State Archives of Odesa region and the press.

Key words: Odesa, Baltic peoples, national-cultural associations.

Поліетнічна історія Одеси в останні десятиліття суттєво збагатилася новими дослідженнями. Проте у поле зору дослідників здебільшого потрапляють великі національні спільноти міста. Однак більш-менш помітне значення в різних галузях життя Одеси мали нечисленні народи. До них належить і сегмент одеського населення з числа представників прибалтійських народів (латиші, литовці, естонці).

Сьогодні можна говорити про відродження своєрідної балто-чорноморської геополітичної осі. Прибалтика, як і Польща, є локомотивами євроінтеграції України. Одеса в цих процесах посідає далеко не останню роль. Символічним є відкриття в Одесі почесних консульств Литви та Латвії. Все це актуалізує питання про історичні коріння прибалтійських народів в Одесі.

У загальних роботах з історії Одеси ми не знайдемо згадок про «прибалтійський слід» в історії міста. Перша, і фактично єдина, спроба концептуалізації одного з аспектів цієї теми припадає на 1920-ті роки. Одна з комісій Одеського Істпарту запропонувала схему збирання матеріалів про участь литовців в революційному русі Одеси, фактично – періодизацію литовської консолідації у місті: 1 період (1888-1902 рр.) – масова організація литовців в Одесі, що прибули з Литви; 2 період (1903-1905 рр.) – зародження студентських соціалістичних груп, участь литовців у робітничих гуртках; 3 період (1906-1910 рр.) – об'єднання в культурно-просвітніх організаціях, зародження політичних груп; 4 період (1911-1916 рр.) – зародження кооперативного руху; 5 період (1917-1921 рр.) – участь у революції [12, ф. 2, оп. 1, спр. 1409, арк. 73]. Тож враховуючи недостатній рівень вивчення історії проживання вихідців із Прибалтики в Одесі, ставимо на меті дослідження діяльності національно-культурних товариств литовців, латишів та естонців в місті на початку ХХ ст., а також висвітлення деяких загальних аспектів їх перебування у Південній Пальмірі.

З метою досягнення поставленої мети нами використано такі методи дослідження: системно-структурний – для розгляду об'єкту як цілісної системи; історичний та логічний – для вивчення процесу накопичення історичних знань; типологічний – для побудови типологічної схеми вивчення історичних фактів, розгляду їх значення, взаємозв'язку та часу появи; порівняльно-історичний – для виявлення загальних та особливих рис в історії об'єднань; класифікації, формалізації та генералізації – для виявлення особливостей внутрішньої структури об'єднань; біографічний.

Джерельна база статті складається з актових документів 2 фонду Державного архіву Одеської області – «Канцелярія Одеського градоначальника». Специфікою документів є те, що вони утворились в результаті діловодства міської та губернської влади, тобто фіксують взаємини товариств з адміністраціями. Таким чином, вони лише певною мірою відображають внутрішню історію проживання прибалтійських народів в Одесі. Преса доповнює актові діловодні джерела, хоча і поступається за рівнем достовірності. До унікальних джерел належать мемуари литовського громадсько-політичного діяча, більшовика Смойжиса, що зберігаються в архіві. Подібних спогадів діячів національно-культурних товариств Одеси збереглося вкрай мало.

Корені прибалтійської присутності в Українському Причорномор'ї сягають пізнього середньовіччя, доби Великого князівства Литовського, князювання Ольгерда та Вітовта. Після перемоги литовсько-білорусько-українського війська над татарами у битві на Синіх Водах 1362 р. для Великого Князівства Литовського відкрились шляхи для колонізації Північно-Західного Причорномор'я. Ще до битви тут вели колонізаційну діяльність представники прибалтійського шляхетського роду Коріятовичів. Наприкінці XIV – на початку XV ст. під управління Гедиміновичів перейшло татарське місто Хаджибей, що розташовувалося на місці сучасної Одеси. Ми не маємо точних даних про чисельність прибалтійського субстрату серед населення Хаджибею, але його наявність тут є цілком можливою.

Знову прибалти «виринають» в історії Одеси вже в російсько-імперський період. Перші більш-менш достовірні дані про чисельність та склад прибалтійського населення у місті ми отримуємо з результатів міського перепису Одеси 1892 р. та – значно детальніше – першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Нагадаємо, що йдеться про визначення національності за рідною мовою та релігією. Згідно з першим з переписів у 1892 р. в Одесі мешкали 238 литовців (215 чоловіків та 23 жінки) та 142 латишів (112 чоловіків та 30 жінок). Про естонців відомостей немає, оскільки вони були дуже нечисленною групою.

Дані перепису 1897 р. показали зростання чисельності цих етносів (втім вірогідним є й те, що мав місце факт проведення більш досконалого перепису). Отже, кількість литовців та латишів в Одесі була майже однакова: 396 литовців та 394 латишів. Серед латишів чоловіків було більше, ніж жінок, – 327 чоловіків на 67 жінок, серед литовців це співвідношення було іншим – 314 чоловіків та 82 жінки. Серед інших національних спільнот вони посідали 13-14 місце (0,1 % від загального числа мешканців міста), випереджаючи навіть турецькомовне населення. Суттєво поступалися за кількістю своїм сусідам естонці – 213 чоловіків та 18 жінок. Литовці переважно мешкали у будинках, розташованих у Бульварній та Херсонській ділянках, латиші – Херсонській, естонці – Олександрівській і Херсонській. Для порівняння: у 1927 р. литовців в Одесі мешкало близько 2000 осіб, латишів – близько 200 [12, ф. 2, оп. 1, спр. 1409, арк. 53].

Перепис зафіксував і особливості професійної зайнятості одеської прибалтійської діаспори. Литовці та латиші (у переписі вони вказуються разом) були здебільшого зайняті у непромисловій сфері (213 чоловіків та 6 жінок), в обслуговуванні (184 чоловік та 47 жінок) та обробній промисловості (140 чоловіків та 3 жінки), зокрема видобувній промисловості працювало 7 чоловіків, на шляхах сполучень – 39 чоловіка, у торгівлі – 33 чоловіка та 3 жінки. Майже всі естонці працювали у непромисловій галузі (170 чоловіків та 1 жінка), в тому числі в обробній галузі – 25 чоловіків та 1 жінка, транспортній – 6 чоловіків, торгівлі – 5 чоловіків, обслуговуванні – 5 чоловіків та 6 жінок. Серед студентів Новоросійського університету траплялись поодинокі випадки навчання прибалтів. Зазначимо, що перепис зафіксував ще одну, хоча й мізерну, мовну прибалтійську спільноту – жмудську (17 чоловіків та 5 жінок).

Здебільшого представники цих народів були католиками та протестантами. Але серед литовців

було 24 православних чоловіки та 5 жінок, латишів – 5 чоловіків та 2 жінки, естонців – 27 православних чоловіків та 1 жінка. Прибалти відрізнялися високим рівнем письменності.

Важливе значення для історії цих народів мала Перша світова (Велика) війна. В першу чергу, варто відзначити збільшення чисельності прибалтів за рахунок біженців. У 1914 р. до Одеси прибули 500-700 біженців [8]. Один із сучасників писав у 1917 р. про те що в Одесі мешкає від 8 до 10 тис. литовців [3]. Інший згадував навіть про 20 тис. та 20 організацій, серед них – Національна рада з християнських демократів, радикальної партії, що виникла у 1917 р. [12, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 1].

Попри те, що тривалий час прибалти залишалися нечисленною національною меншиною, вони відігравали помітну роль у громадському житті Одеси: наприклад, у листопаді 1905 р. литовці вітали українців під час українського мітингу [6, с. 115], наприкінці 1918 р. литовці та естонці разом з українцями брали участь в урочистостях з приводу оголошення незалежності Польщі [10, 1918, 29 жовтня].

Іноді в одеських газетах з'являлись статті про долю прибалтійських народів, авторами яких були їх провідники. Так у березні 1917 р. «Одесский листок» надрукував статтю доктора філософії П. К. Заліта, в якій він обстоював збереження єдності Латвії та Росії, але зі збереженням автономії Латвії [3]. У серпні того ж року «Одесские новости» оприлюднили телеграму одеських латвійців за підписами Вільсона, Авота, Снедзина до члена Державної думи Гольдмана та голови Виконавчого комітету Родзянко. Вони висловлювали їм підтримку та співчуття, вимагали автономії Латвії, відокремлення церкви від держави та широкого демократичного ладу [10, 1917, 25 серпня]. У такому ж дусі була витримана стаття – лист до редакції – голови Одеського латвійського товариства Д. Вільсона [11, 1917, 13 червня].

В Одесі діяли осередки литовських Соціал-демократичної та Соціал-народної партій, що збирались у приміщенні литовського товариства «Рута» на вул. Гаванній, 1 [11, 1917, 1 червня]. Також існували латиське відділення Російської соціал-революційної партії та Радикально-демократичної партії. Перше з них видавало додаток до газети латиською мовою, друге – додаток до друкованого органу «Яунайс Вардвє» [11, 1917, 29 квітня]. У травні 1917 р. латиська група місцевої організації РСДРП влаштувала на Французькому бульварі на узбережжі моря напроти Санаторного провулку загальнодоступний мітинг з промовами латишською мовою про поточний момент [11, 1917, 20 травня]. На тлі громадсько-політичної активності литовців та латишів у джерелах зовсім не помітні одеські естонці.

Головним проявом громадської діяльності прибалтійських народів в Одесі, що, власне, і підготувало сплеск активності 1914-1918 років, була діяльність національно-культурних товариств. Першим розпочало своє існування з 1903 р. Латиське громадське зібрання на вулиці Гаванній, 1. У джерелах є згадка про те, що цьому товариству передувало співоче товариство на вулиці Кузнечній, 13. На Зібрання воно було перейменоване у 1906 р. Метою товариства проголошувалося єднання, культурний розвиток та сприяння покращенню матеріального стану своїх членів, відкриття бібліотеки, книгарень, шкіл, хорів, проведення лекцій, виписка газет. Членами зібрання могли обиратися особи не молодше 18 років за винятком нижчих військових чинів, вихованців нижчих та середніх навчальних закладів та обмежених у правах по суду. Особи жіночої статі допускались як постійні відвідувачі з оплатою членського внеску, але без права голосу у справах зібрання. Члени зібрання поділялись на почесних та дійсних. Гостями товариства могли бути особи різних національностей не молодше 18 років. Зібрання відбувались за присутності не менше 1/3 його членів. На зібрання допускалися жінки. Всіма справами завідувала Рада з 9 членів та кандидатів, що обиралася щорічно.

Головами товариства були Ян Андрійович Козак, Адольф Гуго Юрійович Авот (тричі), Рейгольд Індрикович Рейнфельдт, Карл Андрійович Каулін, Теодор Андрійович Озолін; товаришами голови були Ян Карлович Блюм, Т. Озолін, Христофор Іванович Зустер, Юган Вільгельмович Багон, Павло Варфоломійович Штейніт, Едуард Петрович Синут; секретарями – Вільгельм Карлович Матисон, І. Багон, Т. Озолін, П. Штейніт. Скарбниками – Х. Зустер, Андрій Янович Кнут, В. Матисон, Фриц Фрицович Лагздіт, Іван Михайлович Марцинкевич.

Таким чином, найдіяльнішими членами, керівним ядром зібрання були А. Авот, Т. Озолін, Х. Зустер, В. Матисон. Окрім них членами Ради товариства були селяни Петро Петрович Предит, Едуард Петрович Бауман, Андрій Петрович Дрейман, Петро Іванович Заліт, Карл Іванович Стендер, Карл Іванович Струберг, Август Кришевич Путнін, Мартин Якович Балкит, Іван Петрович Драбанський, Ян Петрович Макул, Рейн Юрійович Пуренін, Ян Янович Кадик, Казимир Антонович Мочульський, Микола Андрійович Мадернек, Карл Андрійович Паегліт, Карл Андрійович Каулін, Фріц Янович Судрабс, К.Ф. Шанцберг, Август Карлович Леїн, К. Лепик, Яків Іванович Рунс, Андрій Янович Круче, Ернст Іванович Страдс, Андрій Юрійович Лапса, Герміна Іванівна Леппик, Юлій Озолін, Карл Баллод, Карл Рукман, А. де Фриз, Отто Петрович Краєвський, Вольдемар Юрійович Авот, Фріц Юрійович Суйт, Карл Йосифович Олев, Олександр Вангоф, П. Брумель, Каспар Нормець.

На 1 березня 1908 р. у товаристві нараховувалося 142 особи. Проте, як і у більшості товариств, існувала проблема регулярної сплати членських внесків, або, інакше кажучи, присутність недіяльних, «паперових» членів, яких в даному випадку було десь половина. Свого постійного приміщення товариство не мало, тому в документах бачимо різні адреси проведення зібрання: Пушкінська, 34; Вітте, 18; Жуковського, 23; Спиридонівська, 8; будинок доктора Сігала; Грецька вулиця, 15, кв. 14; Ніжинська, 75, кв. 14; Дерibasівська, 21, кв. 11.

Попри це, товариство розгорнуло активну діяльність. З 1 березня 1907 по 1 березня 1908 р. було проведено 11 сімейно-танцювальних безкоштовних вечорів, у 1908-1909 рр. – 22 безплатних танцювальних вечори для членів зібрання у приміщеннях та три вечори на дачі. Вокально-танцювальні вечори відбувались по суботах, неділях, святкових днях з 9 годин вечора та з 23 години до 5-6 ранку, не більше 8 вечорів на місяць.

У діяльності товариства простежуються два періоди: до 1910 та після (на жаль, другий період мало задокументований). Це зумовлено закриттям товариства у 1910 р. Проте лідерам товариства вдалося врятувати його і поновити діяльність за новим статутом за прикладом «Дома польського». Фактично товариство перетворилось на клуб із забороною на карткові ігри та алкоголь. До товариства приймалися особи різного віросповідання. Його роботою керувала рада з 12 осіб та 3 кандидатів до них. У випадку закриття товариства його майно мало перейти у розпорядження Латиського просвітницького товариства у Ризі. У 1910 р. членами товариства були 62 особи. У 1910 р. було проведено 5 загальних зібрань, 40 – безкоштовних родинних і танцювальних вечірок [12, ф. 2, оп. 7, спр. 48, арк. 94].

В роки Великої війни основним напрямком діяльності товариства стало надання допомоги біженцям. На базі товариства було засновано комітет допомоги на вулиці Гаванна, 1. За два тижні допомогли 220 біженцям, яким знайшли роботу [2]. Судячи з пізніших повідомлень, саме Гаванна, 1, стала місцем постійного перебування товариства [7]. У 1919 р. лідерами комітету і, напевно, товариства були Д. Вільсон та К. Крумінь [5].

Ще активнішими виявилися литовці Одеси. Смойжис згадував, що литовців в Одесі було багато. Передусім він згадував клуб «Рута», організований у 1903 р. литовською інтелігенцією, що вийшла з селянського середовища. Працювали у ньому головним чином клерикали, робітників не було. Також він згадував Союз дівчат, до якого входило приблизно 800 осіб (по вул. Петра Великого 13), релігійні ордени Св. Магдаліни, Св. Йосифа, Св. Бригити [12, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 2]. Про діяльність товариства «Рута», на жаль, відомо мало. У 1908 р. відбулося кілька зібрань на вулиці Ремесленій, 10, та Спиридонівській, 8, кв. 13. Правління товариства перебувало на вулиці Князя, 12, кв. 9, що іменувалося приміщенням громадських зборів литовців «Рута». Головою ради був провізор Людвіг Осипович Жемайтис [12, ф. 2, оп. 7, спр. 275, арк. 3; 12, ф. 2, оп. 7, спр. 280, арк. 127, 160].

У 1904 р. в Одесі за прикладом Петербурзького було засноване «Товариство взаємодопомоги литовців» [12, ф. 2, оп. 1, спр. 3194, арк.7]. Керівними органами товариства були правління та загальні збори, щороку загальним зібранням обиралися голова, скарбничий та чотири члени правління. Метою товариства проголошувалось сприяння покращенню матеріальних та моральних умов життя членів шляхом надання позик нужденним членам, сприяння їх працевлаштуванню, допомога особам похилого віку, виховання дітей членів товариства. Дійсним членом могла бути

особа до 55 років за рекомендації двох членів товариства. Почесні члени могли обиратися 2/3 голосів. Одночасний внесок складав 50 рублів. Члени, які 15 років робили внески, звільнялись від них.

На отримання піврічної позики мав право дійсний член, що був ним не менше року. Члени та їх дружини чи вдови позбавлялись позики, якщо вони вели аморальний спосіб життя. Бездітним вдовам чоловіків, які 10 років робили внески, надавали допомогу 4 рублів щомісяця. Вдови з дітьми отримували на кожного з дітей по 2 рублів на місяць до виповнення дітям 15 років. Товариство також опікувалося круглими сиротами. Після доповнення статуту у зв'язку з малозабезпеченістю литовців одноразовий внесок становив 2 рублі одноразово та 8 рублів щорічних внесків (раніше – 6 руб.).

Загальні збори товариства відбувались за адресою вулиця Рішельєвська, 20, у приміщенні училища при Римо-католицькій церкві та Петра Великого, 19, кв. 10. На початку діяльності товариство нараховувало 45 членів. Головою був Д. Блінас, скарбничим – А. Грицевич.

Сучасник-українець залишився не в захваті від першого заходу литовців щодо популяризації своєї культури у театрі «Гармонія», відзначивши брак сил у «народившейся литовской колонии» [9]. За його враженнями, «литовськість» вокально-танцювального вечору відчувалась лише у постановці 3-актної п'єси з народного побуту литовською мовою «В Америку», зіграної дружньо. Роль організатора виконував студент-литовець. Втім цей же автор писав про велику кількість публіки, мазурку. Отож теза про неуспішність заходу виглядає занадто суворою.

Після закриття товариство відновило діяльність у 1912 р. Зібрання відбулося у приміщенні Одеського «Українського клубу». За новим статутом до товариства приймалися особи литовського походження: дійсні, почесні члени, «сорєвнователі» та студенти. В цей час головами товариства були селянин Іван Осипович Чураєв, особистий почесний громадянин – Йосиф Іванович Авіжоніс, селянин Йосиф Олександрович Мацевич. До керівництва товариства належали секретар – провізор Казимир Францович Андрескус та касир – провізор Людвик Йосифович Жемайтис. Членами правління були селяни Вікентій Домінікович Срюбас, Антін Михайлович Стойкунас, Станіслав Францович Паушгис. Менш помітними діячами були Варвара Штароліс та Франц Кажис, Павло Друцкіс, Л. Суруда, Кіртман.

Як і у випадку з латиським товариством, на роботу литовського вплинула війна. У 1916 р. у будинку на Балківській, 197, у квартирі дійсного члена Марфи Рублевської було відкрито притулок для дітей членів товариства на чолі з католицьким священником В. Драулялісом. У квартирі виховувалися 15 дітей віком від двох років. Відомі дев'ять матерів, які опікувалися дітьми: М. Рублевська, Елеонора Романовська, Розалія Матвешис, Антоніна Регульська, Вероніка Бімбірас, Агата Дявеніс, Саломея Бачуліс, Грасильда Пузиновська, Анна Романовська, Гайлюнас Петронелія [12, ф. 2, оп. 7, спр. 507, арк. 31]. Смойжис згадував про те, що в Одесі з'явилися до 15 тис. біженців-литовців, які зайняли цілий квартал на Балківській, мали комітет, два дитячих притулки, литовський кооператив [12, ф. 2, оп. 1, спр. 724, арк. 2].

У 1915 р. литовський комітет допомоги біженцям влаштував круговий збір на користь постраждалого від війни литовського населення. Одеса була поділена на сім частин, кожною з яких керував член комітету. Багато хто з жінок-волонтерів були у національних костюмах. Найбільш вагому участь у заході взяли дружина генерал-губернатора Ебелова, дружина генерал-лейтенанта Корейво, пані Аудерська, мировий суддя 28 дільниці Цакні [4].

У квітні 1917 р. литовці створили кооператив. 47 його членів внесли 3246 руб. пайового капіталу. Було зібрано 50 тис. рублів [11, 1917, 29 квітня]. У 1918 р. литовці вже мали організацію, що координувала їх дії: Одеську литовську національну раду [10, 1918, 8 вересня]. Після більшовицького перевороту латишів часто звинувачували у захопленні більшовизмом (привід – латиські стрільці). У жовтні 1918 р. голова Одеського латиського товариства Р. М. Лізпін виступив зі статтею на захист латвійського народу, в якій зокрема наголосив, що у квітні 1918 р. на загальних зборах латвійців Одеси на виборах в Одеську латвійську національну раду кандидати з більшовицькими настроями за результатами таємного голосування отримали лише 30-33 голоси [11, 1918, 30 жовтня].

Меншу активність, що не дивно з огляду на їх нечисельність, проявили одеські естонці. Власне, знаємо лише про їхні спроби заснувати товариство, що теж свідчить про певні консолідаційні процеси. 23 травня 1912 р. селянин Естляндської губернії Олександр Якович Вангоф (Базарна вулиця, буд. 104), прапорщик запасу Едуард Іванович Мунг-Муга (вулиця Княжа, буд. 2), селянин Ліфляндської губ. Ритс Юрійович Суйт (Каретний провулок, 19) звернулися до градоначальника Одеси з проханням про затвердження Статуту Одеського естонського товариства, що мало на меті надавати членам товариства усіляку моральну та матеріальну підтримку, сприяючи культурному розвитку естонської діаспори. Районом діяльності товариства була Одеса та Одеське градоначальство. При товаристві мали бути засновані бібліотека, читальня, хор, оркестри, влаштовуватися лекції, видаватися книги та часописи. Керувати справами мало загальне зібрання та правління. Проте 27 червня 1912 р. ініціаторам було відмовлено з причини не зазначення у заяві правоздатних осіб [12, ф. 2, оп. 7, спр. 481, арк. 2-6].

Отже, незважаючи на територіальну віддаленість від Батьківщини і навіть певну «екзотичність» для Одеси, литовці та латиші змогли створити тут свою діаспору перш за все шляхом створення осередків, зокрема, національно-культурних об'єднань. На початку ХХ ст. ці громади мали деякий вплив на громадське життя Одеси. Відзначимо специфічну обставину: на відміну від багатьох національних громад, що мали видатних провідників, професорів тощо, прибалти відзначились більшою «скромністю». Очевидно значний вплив на діяльність цих громад мали священики, якщо говорити про провідників з елітарних прошарків суспільства, хоча джерела не дозволяють поки що однозначно робити такі висновки. Але історія прибалтійських товариств має стати міцною основою для повноцінного і більш активного співробітництва з одним з найважливіших та найнадійніших партнерів сучасної України – прибалтійськими державами – на шляху подолання наших спільних викликів.

Література

1. Ан Г. Автономия или зависимость / Г. Ан // Одесский листок. – 1917. – 18 марта.
2. В Латышском обществе // Одесские новости. – 1915. – 24 сентября.
3. Залит П. К. Латыши и Россия / П. К. Залит // Одесские новости. – 1917. – 4 марта.
4. Одесса – Литве // Одесские новости. – 1915. – 25 августа.
5. Одесский латышский комитет // Одесский листок. – 1919. – 29 сентября.
6. Синявський А.С. Вибрані праці. – К. : Наукова думка, 1993. – 381 с.
7. Среди латышей // Одесский листок. – 1918. – 12 января.
8. Среди литовцев // Одесский листок. – 1917. – 8 июля.
9. Сьогобочній Г. На литовском вечере / Г. Сьогобочній // Одесские новости. – 1905. – 25 января.
10. Одесские новости.
11. Одесский листок.
12. Державний архів Одеської області.